

भाषा आणि जीवन

वर्ष — ३१ संख्या — ०४
ऑक्टोबर — डिसेंबर २०२१

ISSN NO. 2231-4059 (PRINT)
(UGC Care Group-1)

मराठी अभ्यास परिषद पत्रिका
आनंदनगर, पुणे ४११०५१

सहकार शेती व ग्रामविकास एक दृष्टिक्षेप

प्रा.डॉ. अनिता व्ही महावादीवार

साहाय्यक प्राध्यापक वाणिज्य विभागभिवार महाविद्यालय, भिवार

सारांश:

जन्म आणि मरण या मानवाच्या जीवनातील दोन प्रमुख अवस्था आहेत. या दोन अवस्थांच्या मधल्या कालावधीत मानव समाजातील विविध घटकांशी संपर्क साधतो. कारण तो समाजप्रिय प्राणी आहे. समाजात मिळून मिसळून कार्य करणे, आपल्या भावना, आनंद, दुःख व्यक्त करणे हा त्याचा स्वभावच आहे. मानवाच्या याच गरजांतून 'सहकाराचा' उदय झाला. मानवाने विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यांमध्ये या तत्वाचाच अवलंब केला आहे. भांडवलशाही आणि समाजवाद यातील सुवर्णमध्य म्हणजे 'सहकारवाद' होय. सहकार ही एक प्रवृत्ती असल्याने राजकीय, सामाजिक व आर्थिक अशा कोणत्याही क्षेत्रात सहकाराचा उपयोग करता येतो. ग्रामीण पतपुरवठा, कृषी मालाचे विपणन, लघु आणि कुटीर उद्योग, शेती, गृहबांधणी आणि ग्राहक सोसायट्यांच्या माध्यमातून सहकारी चळवळीने ग्रामीण भारताचे चित्रच बदलून टाकले आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारने देखील सहकारावर विशेष भर दिला आहे. हे सिद्ध करून दाखविण्यासाठी नियोजन काळात पंचवार्षिक योजनांमध्ये सहकाराला विशेष प्राधान्य दिले गेले. नियोजनाच्या सुरुवातीच्या काळात सहकारी संस्थांच्या स्थापनेला वेग होता. मात्र त्यानंतर सहकारी संस्थांचा होंगार प्रसार मंदावला याचे कारण म्हणजे भारतातील जास्तीत जास्त शेतकरी निरक्षर व रूढीप्रिय असल्याने सहकारी शेतीचे फायदे त्यांच्या लक्षात येत नव्हते. शेतीचे यांत्रिकीकरण झाल्यास बेरोजगारी वाढेल, पशुधन व मानवी शक्तीची उपेक्षा होईल, व्यक्तिगत प्रेरणा व लाभ राहणार नाहीत, दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळेल, या समजुतीमुळे व सहकारी शेतीला पोषक वातावरण नसल्याने भारतात सहकारी शेतीचे प्रयोग फारसे यशस्वी झालेले नाहीत. सहकारी शेतीत इच्छेनुसार जमिनीचा वापर करण्याचे स्वातंत्र्य संपत्ते, कोणती व किती प्रमाणात पिके घ्यावीत, मशागत व पिकांची लागवड कशी करावी, विक्री केव्हा व कोणाला बाजारपेठेत करावी, याबाबतचे निर्णयस्वातंत्र्य शेतकऱ्यांना रहात नाही. बरेचदा व्यक्तिगत प्रेरणा लाभत नसल्याने शेतीची उत्पादकता कमी होते. परिणामतः सहकारी शेतीचा प्रयोग लाभदायक होईलच, अशी खात्री त्यांना नसते. भारतात तसेच महाराष्ट्राचा विचार करता पूर्वकडील भागात सहकारी शेतीविषयीची अनास्था शेतकऱ्यांमध्ये विशेष करून आढळून येते. त्या तुलनेत स्वातंत्र्यपूर्व काळातही महाराष्ट्राच्या पश्चिमेकडील भागात सहकाराविषयीची जागृता विशेष आढळून आलेली अभ्यासाअंती दिसून येते. तेव्हा देशातील शेतकऱ्यांनी खरोखरच सहकारी शेतीचे महत्व लक्षात घेतल्यास देशात जास्तीत जास्त संख्या असलेल्या भूमिहीन शेतमजूर व सीमांत शेतकऱ्यांना सहकारी शेती सस्थेचे फायदे मिळून त्यांचे राहणीमान सुधारण्यास मदत होईल.

प्रास्ताविक

मानव हा समाजप्रिय असा प्राणी आहे. समाजात मिळून मिसळून कार्य करणे, आपल्या मनातील विचार, भावना, आपला आनंद, दुःख व्यक्त करणे हा मानवाचा जणू स्वभावच आहे. म्हणजे जोपर्यंत तो समाजात इतरांच्या सहवासात येणार नाही, तोपर्यंत त्याला मनःशांती ही लाभू शकत नाही. मानवाच्या याच गरजांतून 'सहकाराचा' उदय झाला आहे. अनेकांनी एकत्रित येऊन सामुहिकरित्या सर्वांच्या हितासाठी कार्य करणे ही सहकाराची मुख्य भूमिका आहे. सहकार हा पृथ्वीवरील सृष्टीचे एक चिरंतन आणि व्यापक तत्व आहे. मानवाने विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यांमध्ये या तत्वाचाच अवलंब केला आहे. भांडवलशाही आणि समाजवाद यातील सुवर्णमध्य म्हणजे 'सहकारवाद' होय. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत 'सहकारवादा' अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. सहकाराचा उपयोग प्रत्येक क्षेत्रात होऊ शकतो. कारण सहकार ही एक प्रवृत्ती आहे. त्यामुळे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अशा कोणत्याही क्षेत्रात सहकाराचा उपयोग करता येतो.

भारत आणि एकंदरीतच जागतिक दृष्टिकोनातून ग्रामीण भागाच्या विकासात सहकारी चळवळीचा सिंहाचा वाटा आहे. सहकारी चळवळीमुळे ग्रामीण भारताचे अर्थकारण झपाट्याने बदलले आणि शेतकरी, शेतमजूर कष्टकऱ्यांच्या हातात पैसा खेळू लागला. ग्रामीण पतपुरवठा, कृषी मालाचे विपणन, लघु आणि कुटीर उद्योग, शेती, गृहबांधणी आणि ग्राहक सोसायट्यांच्या माध्यमातून सहकारी चळवळीने ग्रामीण भारताचा चेहरामोहराच बदलून टाकला.

3
ग्रं
सा
कि
२.
म्हण
३.
अरि
म्हण
सह
यात
संस्था
रॅडशे
चळव
पाया
मात्र
संस्था
सहका
खीने
असणा
भारतात
तिला
वर्ष-3:

भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारने देखील सहकारावर विशेष भर दिला आहे. हे सिद्ध करून दाखविण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांमध्ये सहकाराला विशेष प्राधान्य दिले. विशेषतः ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी सहकारी पध्दत अत्यंत उपयुक्त ठरते. म्हणूनच चवथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत सहकाराच्या विकासासाठी विशेष तरतुदी करण्यात येऊन लघुउद्योग, कुटीर उद्योग आणि हस्त उद्योगांना चालना देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. विविध प्रकारच्या शेतमालावर प्रक्रिया करून त्यांची विक्री करण्यासाठी विविध सहकारी प्रक्रिया संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. सद्यस्थितीत भारतात बहुतांश साखरेचे उत्पादन सहकारी संस्थेमार्फतच होत आहे. विपणनाच्या क्षेत्रात देखील सहकाराने बरीच प्रगती केली आहे. सहकारी पतसंस्था भारतात मोठ्या प्रमाणावर सक्रिय असून भारतातील एकूण खेड्यांपैकी ९३ टक्के खेड्यांचा आणि ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ४० टक्के लोकांचा सहकारी प्रत्यय संस्थेत सहभाग असलेला दिसून येतो. भारतीय शेतकऱ्यांना लागणाऱ्या एकूण कर्जापैकी ३० टक्केपेक्षा जास्त कर्ज ही सहकारी पतसंस्था पुरवित आहेत. अशाप्रकारे सहकार क्षेत्राने बरीच क्षेत्रे काबीज केलेली आपल्याला दिसून येतात. याचा उपयोग ग्रामविकासाला निश्चितच होईल यात शंका नाही.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सहकाराचे महत्त्व लक्षात घेणे.
२. सहकाराचा अर्थ व व्याप्ती समजवून घेणे.
३. भारतातील सहकार शेतीच्या स्वरूपांचे अध्ययन करणे.
४. सहकार शेतीच्या माध्यमातून ग्राम विकासाचा आढावा घेणे.

अध्ययनाची पध्दती:

प्रस्तुत विषयाचे संशोधन करतांना द्वितीयक स्रोताचाच प्रामुख्याने उपयोग करण्यात आला. या स्रोतात वर्तमानपत्रे, संदर्भ ग्रंथ, मासिके तसेच इंटरनेटवरील माहितीचाही उपयोग करण्यात आला.

सहकाराचा अर्थ:

१. श्री. हेरिक — “सहकार म्हणजे स्वेच्छेने संघटित झालेल्या व्यक्तींची अशी कृती होय ज्यात परस्परांच्या शब्दांचा, साधनांचा किंवा दोन्हीचाही एकमेकांच्या व्यवस्थापनाखाली फायदा तोट्याच्या उद्देशाने उपयोग करून घेतला जातो.”
२. भारतीय सहकार कायदा १९१२ नुसार — “सहकारी तत्वानुसार सभासदांचे हितसंवर्धन करणाऱ्या संस्थांना सहकारी संस्था असे म्हणतात.”
३. भारतीय रिझर्व्ह बँक कायद्याच्या अनुच्छेद २ (एन) नुसार — “सहकारी संस्था कायदा १९१२ किंवा त्यावेळी राज्यात अस्तित्वात असलेल्या सहकारी संस्थांशी संबंधित कायदानुसार नोंदणी करून झालेल्या कोणत्याही संस्थेला ‘सहकारी संस्था’ असे म्हणतात.”

सहकार चळवळीची व्याप्ती:

सहकार म्हणजे एकसारख्या विचारसरणीचे लोक एकत्र येऊन एखादी आर्थिक उलाढाल करणारी संस्था होय. यात एक व्यक्ती एक मत अशाच प्रणालीचा वापर होतो. अगदी सुरुवातीला इंग्लंडमध्ये सहकारी तत्वावर असणारी शेतकऱ्यांची संस्था होती. जागतिक पातळीवर सहकार चळवळीचे बीज १८४४ साली इंग्लंडमध्ये रोवले गेले. रॉबर्ट ओवेन या इसमाने रॉडशेल या खेड्यात चळवळीचा शुभारंभ केला. औद्योगिक क्रांतीमुळे मजुरांच्या निर्माण झालेल्या समस्यांवर उपाय म्हणून ही चळवळ उदयास आली. खुले व ऐच्छिक सदस्यत्व आणि लोकशाही तत्वानुसार नियंत्रण आणि नियोजन ही या चळवळीची पायाभूत सूत्रे होती. ही चळवळ औद्योगिक आणि भांडवलशाही व्यवस्था असलेल्या देशांमध्ये बळकट होईल असा अंदाज होता. मात्र ती सर्व प्रकारच्या अर्थव्यवस्था असलेल्या आणि परदेशी राजवटी असलेल्या राष्ट्रांमध्ये रूजली. जगभरातील सहकारी संस्था एका सूत्रात गोवण्याच्या उद्देशाने १९८५ साली जागतिक सहकार महासंघाची स्थापना करण्यात आली. सर्व देशातील सहकारी संस्था या महासंघाशी जुळल्या गेल्या. प्रारंभी या चळवळीत सेवाभावाला महत्त्व होते. मात्र बदलत्या परिस्थितीनुसार रोखीने विक्री तसेच कार्यकर्त्यांना वेतन देण्यात येऊ लागले. असे करता करता जगभरात सहकार चळवळ फोफावली. भारतात असणारे शेतकरी सावकारांच्या कचाट्यात पिळून निघत होते. कर्जांमुळे त्यांची शेतजमीन होत्याची नव्हती होत होती. तरीही भारतात ही चळवळ रूजायला बराच कालावधी जावा लागला. त्याच काळी १९०४ साली सहकार कायदा मंजूर झाला. मात्र तिला संस्थात्मक स्वरूप आले नाही. याचवेळी तत्कालीन ब्रिटिश सरकारने सहकारविषयक कायदाला मंजुरी दिली.

लगेचच बडोदा येथे 'अन्योन्य सहकारी बँक' स्थापन झाली. त्याआधीही निकोलसन या इंग्रज अधिकाऱ्याच्या प्रयत्नांमुळे भारतात सहकारी पतपेढ्या अस्तित्वात आलेल्या होत्या.

१९०४ च्या सहकारी कायद्यामुळे या चळवळीला एक कायद्याची चौकट लाभली. १९१२ साली या कायद्यात सुधारणा होऊन केवळ आर्थिक व्यवहार न करणाऱ्या सहकारी संस्थांनाही परवानगी मिळू लागली. या कायद्यामुळे सहकारी संस्था वेगाने अस्तित्वात आल्या. लगेच १९१९ साली मुंबई सरकारने या संदर्भात कायदा केला. त्याचेच अनुकरण पश्चिम बंगाल, मद्रास, बिहार व ओरिसा या सरकारंनी केले. साधारणतः १९१९ ते १९२९ सालात या क्षेत्रात ज्या काही ८ ङामोडी होत होत्या ती केवळ संख्यात्मक वाढ होती. गुणात्मक नव्हती. म्हणून हा कालखंड सहकारी इतिहासात सुनियोजित विकासाचा नव्वता असेच म्हणावे लागेल. १९२९ सालापर्यंत जागतिक युध्दमंदीमुळे सहकारी संस्थांचे आर्थिक गणित कोलमडल्यामुळे पंजाब, हरियाणा, बिहार या प्रांतातल्या बऱ्याचशा संस्था बंद पडल्या. मुंबई प्रांतातल्या संस्थांचे ९३ टक्के कर्ज हे वसूल न झालेले होते. यावरून आर्थिक स्थिती किती भीषण होती हे लक्षात येते.

१९३५ साली भारतीय रिझर्व्ह बँक अस्तित्वात आली. तिच्यात असलेल्या सहकारी खात्याने १९३७ साली सहकारी संस्थांना अग्रक्रम देण्याची सूचना केली. १९३९ ते १९४७ सालात अनेक सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्या. त्यांत प्रामुख्याने सहकारी ग्राहक भांडार, युध्दात पुरवठा करणाऱ्या संस्था इ. संस्था होत्या. शेतकरी आपआपल्या कर्जाची परतफेड करू लागल्याने सहकारी संस्था पुन्हा बाळसे धरू लागल्या. याच काळात 'गुजरात सहकारी दुध महासंघाचे 'अमूल' अस्तित्वात आले. १९४८ साली पायाभरणी होऊन १९५१ साली आशिया खंडातील पहिला साखर कारखाना 'प्रवरानगर सहकारी साखर कारखाना' चालू झाला. पद्मश्री विठ्ठलराव विखे-पाटील यांचे नाव या निमित्ताने सहकारी इतिहासातच कायम लक्षात राहिले नसून केंद्रीय नेतृत्वाचे लक्ष त्यांच्या प्रकल्पाकडे वळल्या गेले. तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी या चळवळीची नोंद घेऊन या प्रकल्पाला भेट दिल्याचा इतिहास आहे. कोल्हापूरची वारणा सहकारी दुध उत्पादक संस्था हेही त्याचेच उदाहरण होय. अण्णासाहेब कोरे हे नावही यापुढील काळात मानाने घेतले जाईल. त्यानंतर लालबहादूर शास्त्रींच्या काळात सहकार हे क्षेत्र पंचवार्षिक नियोजन योजनांमध्येही लक्षात घेतले जावू लागले. त्यानंतर राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक ही सहकारी बँकावर लक्ष ठेवणारी संस्था अस्तित्वात आली.

१९६० च्या दशकात महाराष्ट्रातून डॉ. धनंजयराव गाडगीळ, वैकुंठभाई मेहता, श्री. दे. गो. कर्वे, ना. गोखले, तात्यासाहेब केळकर तसेच विठ्ठलराव विखे-पाटील इ. चे समर्थ नेतृत्व लाभले. सहकारी संस्था शेतीमाल, शेतकरी आदीपुरत्याच मर्यादीत न राहता गृहनिर्माण, सहकारी खरेदी, सहकारी कारखाने, मत्स्यव्यवसाय, पुरवठा, मजूर संस्था, मुद्रण इ. अनेक क्षेत्रातही सहकाराचा शिरकाव झाला. विदर्भाचा विचार करता संत्र्यावर प्रक्रिया करणारा 'सोपेक' नावाचा सहकारी तत्वावरील संत्रा प्रक्रिया प्रकल्प वरूडजवळ रोशनखेडा येथे प्रारंभ झाला. आर्थिक अडचणींमुळे तोही लवकरच बंद पडला. असे असले तरीही पूर्वेकडच्या राज्यात तर अजूनही सहकारी चळवळीचा पाहिजे तसा विकास झालेला दिसून येत नाही.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची प्रगती ही प्रामुख्याने शेतीवरच अवलंबून आहे. कारण भारतीय अर्थव्यवस्थाच मुळी कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे. भारतातील जवळपास ७० टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते आणि ही ग्रामीण भागातील लोकसंख्या कृषी आणि कृषीपुरक व्यवसायांवरच आधारित आहे. देशातील या ७० टक्के लोकसंख्येला रोजगाराचे साधन शेतीच आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नातील देखील कृषीचा वाटा हा महत्त्वाचा आहे. याचे अवलोकन करण्यासाठी आपल्याला पुढील सारणीचा अभ्यास करता येईल

सारणी क्र. १.१

राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीक्षेत्राचे योगदान

वर्ष	कृषीचे योगदान (%)
	१६.७४
२०१०	१७.०३
२०११	१७.१९
२०१२	१६.८५
२०१३	१७.१५
२०१४	१६.७९
२०१५	१६.१७
२०१६	१६.३६
२०१७	१६.३६
२०१८	१५.४१
२०१९	१५.९६

वरील सारणीवरून वर्ष २००९ ते २०१९ या काळातील शेतीचे राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदानाचा अभ्यास केल्यास आपल्याला असे निदर्शनास येते की, २००९-२०१० या वर्षातील शेतीच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदानापेक्षा २०१८-२०१९ या वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान अनेक कारणांनी दिवसेंदिवस कमी जरी झाले असले तरी राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचे योगदान नाकारता येत नाही.

देशाच्या निर्यातीद्वारे प्राप्त उत्पन्नात देखील कृषी उत्पादनाचा वाटा ४०% आहे. या सर्व दृष्टीनेच भारताच्या आर्थिक विकासात शेती हे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. मात्र भारतीय शेतीची दयनीय स्थिती लक्षात घेता शेती विकासाचे महत्व अधिक स्पष्ट होते. शेतीचे लहान लहान तुकड्यात झालेल्या विभाजनामुळे त्याचबरोबर शेतीची परंपरागत पध्दती, अंधविश्वास, अज्ञान व माहितीचा अभाव, शास्त्रीय दृष्टीकोनाचा अभाव, शेतकऱ्यांची आर्थिक कमकुवत परिस्थिती इ. अनेक कारणांनी शेतीची उत्पादकता खालावली आहे. या सर्वांवर उपाय शोधण्यासाठी आणि शेतीचा व पर्यायाने देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी शेती सहकारी संस्था हा एक सर्वोत्तम मार्ग आहे.

सहकारी शेती

सहकारी शेती संस्थेच्या संकल्पनेबाबत मतभिन्नता आढळून येत असली तरी सहकारी शेती म्हणजे सहकारी शेती संस्था होय. या संस्थेद्वारे लोकशाही पध्दतीने शेतीचे एकीकरण होऊन शेतीमध्ये संयुक्तपणे लागवड केली जाते. शेतीच्या विस्तृत भूप्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेतले जाते. त्यामुळे विशाल प्रमाणावरील उत्पादनाचे लाभ प्राप्त करता येतात. जमीन कसण्याच्या अनेक शेतकऱ्यांनी स्वच्छेने आपल्या जमितीचा मालकी हक्क अबाधित ठेवून ती लागवडीसाठी एकत्रित करणे होय, जे शेतकरी लहान असतात त्यांच्याकडे साधनसामग्रीही फारच थोडी असते. सहकारी शेतीत हे शेतकरी आपल्या शेतीबरोबरच आपली अवजारे, बैल इ. साधनसामग्री एकत्रित करतात आणि सहकारी शेती संस्थेची स्थापना करून कृषिविषयक सर्व कायें ते सामुहिकपणे पार पाडतात. शेतकऱ्यांबरोबरच त्यांच्या कुटुंबातील व्यक्ती शेतीत काम करतात. त्या कामाचा मोबदला त्यांना मिळतो. शिवाय खर्च वजा जाता उर्वरित नफ्याचे शेतकरी-सभासदात वाटप केले जाते. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांबरोबरच भूमिहीन शेतमजूर व ग्रामीण बेरोजगार व्यक्तींना ही जमीन कसण्यासाठी दिली जाते. सहकाराच्या मूलमंत्रानुसार अनेक सभासद एकत्र आल्याने त्यांची संघशक्ती वाढते. संस्थेची पत वाढल्यामुळे बँकेमार्फत कर्ज, सुधारित बियाणे, आधुनिक तंत्रे व यंत्रसामग्री उपलब्ध होते. एकत्रित पाणीपुरवठ्याच्या योजनाही राबविल्या जातात. शेतमालाचे उत्पादन प्रतवारी, साठवण, प्रक्रिया, विक्री इ. सेवा संस्थेमार्फत मिळत असल्याने शेतीची उत्पादकता वाढून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होते. याचा अनुकूल परिणाम शेतकऱ्यांवर होवून शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होते.

भारतातील सहकारी शेती:

भारतात अगदी प्राचीन काळापासून शेतीच्या क्षेत्रात एकत्रित काम करण्याचे सहकाराचे तत्व वापरले जात असे. एकमेकांना बी-बियाणे, अवजारे, बैलजोड्या पुरविणे, एकमेकांच्या शेतात श्रम करणे या गोष्टी भारतामध्ये नवीन नाहीत. पूर्वीच्या मुंबई राज्यात कोल्हापूर जिल्ह्यात शेकडो वर्षे एकत्रित ऊस उत्पादन घेण्याचे प्रयोग यशस्वी केले गेल्याचे दिसून येते. १९४४ मध्ये भारतातील आठ जेष्ठ उद्योगपतींनी तयार केलेल्या 'बॉम्बे प्लॅन' नेही सहकारी शेतीवर अधिक जोर दिला. सहकार नियोजन समितीने शेतीचे उत्पादन वाढविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर शेती करण्याच्या प्रकारावर भर देण्याची आवश्यकता मांडली आणि त्यासाठी प्रायोगिक तत्वावर देशाच्या सर्व भागांमध्ये सहकारी शेतीचा प्रारंभ करावा, अशी सूचना मांडली. भारत सरकारने १९४६ मध्ये सहकारी शेतीचा अभ्यास करण्यासाठी पॅलेस्टाइनला शिष्टमंडळ पाठविले होते. सदर शिष्टमंडळाने सहकारी शेतीचे व्यापक असे प्रयोग भारतातील सर्व प्रदेशांत करावेत व केवळ शेतमालाचे उत्पादनच नव्हे, तर विपणन व सामाजिक आर्थिक स्वरूपाचे उपक्रम सुरू करावेत, अशी शिफारस केली.

१९४७ ला देशातील सर्व राज्यांच्या महसूल मंत्र्यांच्या परिषदेतील निर्णयानुसार नियुक्त केलेल्या शेती पुनर्रचना समितीने ज्या शेतकऱ्यांकडे आधारभूत धारणेपेक्षा कमी जमीन आहे, त्यांना स्वतंत्रपणे शेती करण्यास परवानगी न देता सहकारी शेती-संस्थामार्फत शेती करण्याची शिफारस केली. परंतु नियोजनपूर्व काळात सहकारी शेतीच्या संकल्पनेला तितकासा प्रतिसाद मिळू शकला नाही. १९४९-५० मध्ये मुंबईच्या प्रांतिक सरकारने सहकारी शेती सौसायट्यांच्या विकासासाठी एक विशेष योजना आणली. पाच वर्षांच्या कालावधीमध्ये ११२ सहकारी शेती संस्था स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

वर्ष-39 संख्या-04 ऑक्टोबर - डिसेंबर 2021

या योजनेत सहभागी होणाऱ्या शेतकऱ्यांचा एक वर्षाचा शेतसारा माफ करणे, बी-बियाणे, खते यासाठी सबसिडी देणे, सवलतीच्या दराने दीर्घ मुदतीची कर्जे देणे, यासारख्या प्रेरणा देण्यात आल्या. या विविध सुविधांमुळे १९४७-४८ मध्ये असलेल्या २२ संख्येवरून १९४९-५० मध्ये ७९ तर १९५१-५२ मध्ये २२४ सहकारी शेती सोसायट्या अस्तित्वात आल्या. उत्तर प्रदेशात झाशी जिल्ह्यात सहकारी शेती प्रायोगिक तत्वावर सुरू करण्यात आली. सरकारने मोठ्या ट्रॅक्टरच्या साहाय्याने शेतीची नांगरणी करून दिली. १९५०-५१ च्या अखेरीस राज्यात ४५ सहकारी शेती सोसायट्या स्थापन झाल्या. राजस्थान, ओरिसा, पंजाब या राज्यांत पाकिस्तानातून विस्थापित झालेल्या लोकांचे पुनर्वसन करण्यासाठी सहकारी शेती संस्था स्थापन केल्या गेल्या. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ज्या सहकारी शेती सोसायट्या स्थापन झाल्या, त्यापैकी बहुसंख्य संस्था फारशी प्रगती करू शकल्या नाहीत. सोसायट्यांकडील जमिनीचा निकृष्ट दर्जा, दीर्घ मुदतीच्या कर्जांचा अपुरा पुरवठा, पाणी पुरवठ्याचा अभाव, सभासदांमधील भेदाभेद व गैरव्यवस्थापन यांसारख्या कारणामुळे अपयश आले.

सहकारी शेती संस्थांमध्ये एकाच प्रकारची कार्ये करणाऱ्या संघटना नसतात. सहकारी शेती संस्था, ही संज्ञा व्यापक अर्थाने वापरली जाते. भारतात या संज्ञेअंतर्गत पुढील चार संस्थांचा समावेश होतो.

सहकारी शेतीचे प्रकार:

१. सहकारी सुधारित शेती संस्था (Co-operative Better Farming Society) :

शेतीत सुधारणा करणे, आधुनिक व सुधारित तंत्रज्ञानाचा वापर करणे व शेती उत्पन्नात वाढ घडवून आणणे, या उद्देशाने ही संस्था स्थापन करण्यात येते. या पध्दतीत शेतकरी — सभासद आपल्या जमिनी एकत्र करित नाहीत अथवा सामूहिकपणे लागवडही केली जात नाही. किमान दहा अथवा त्यापेक्षा जास्त सभासद एकत्र येऊन अशा सहकारी शेती संस्थेची सहकारी कायदानुसार नोंदणी करून घेतात. संस्थेमार्फत सर्व सभासदांना मान्य होईल, अशी शेती उत्पादनाची व विकासाची योजना आखण्यात येते. सदस्यांनी सुधारित बी-बियाणे, यंत्रे, रासायनिक खते, जंतुनाशक औषधे यांचा वापर करावा यासाठी त्यांना प्रोत्साहित केले जाते. सामूहिक जलसिंचनाच्या सोयी, बांधबंधारे व्यवस्थापन अशा प्रकारच्या मोठ्या खर्चाच्या योजना देखील संस्थेद्वारे हाती घेण्यात येतात. तसेच सदस्यांना सहकारी कर्जे मिळवून देणे, त्यांच्या मालाची विक्री करण्यात मदत करणे, ट्रॅक्टर व अवजड यंत्रसामग्रीची खरेदी करून त्यांच्या सेवा शेतकरी सदस्यांना भाड्याने देणे इ. कार्ये सुधारित शेती संस्थेद्वारे केली जातात.

२. सहकारी संयुक्त शेती संस्था (Co-operative Joint Farming Society)

सहकारी संयुक्त शेती संस्थेत अल्पभूधारक शेतकरी एकत्र येतात. एकत्रित मशागत करण्यासाठी त्यांची जमीन एकत्र करून संस्थेची स्थापना केली जाते. संस्थेकडे जमीन हस्तांतरित केली तरी, शेतकऱ्यांचा आपल्या जमिनीवरील व्यक्तिगत मालकी हक्क कायम राहतो. संस्थेने शेतीच्या विकासासाठी केलेल्या योजनेनुसार सर्व सभासद एकत्रितपणे काम करतात. त्यांना लागवड-ीपासून मळणीपर्यंतची सर्व कामे करावी लागतात. या कामाबद्दल त्यांना मजुरी दिली जाते. शेतीसाठी आवश्यक असणारी यंत्रे, खते, बी-बियाणे, अवजारे इ. साहित्य सहकारी संस्था पुरविते. उत्पादित मालाची विक्रीही संस्थेमार्फत होते. संस्थेचा खर्च वजा जाता झालेला नफा मजुरीच्या प्रमाणात सभासदांमध्ये वाटला जातो. संपूर्ण पीक योजनेचे नियोजन करणे, शेतीसाठी आवश्यक त्या गोष्टींची संयुक्त खरेदी करणे व शेतीतून निघालेल्या उत्पादनाची संयुक्त विक्री करणे, जमिनीची सुरक्षितता, पिके, चल व अचल मालमत्ता व शेती-सुधारणा यासाठी निधी उभारणे, शेतीसाठीची यांत्रिक साधने खरेदी करणे, प्रशासकीय खर्च भागविणे, शेतीची सुधारणा करणे आणि शेतीच्या विकासासाठी आवश्यक ते सर्व उपक्रम हाती घेणे इ. कार्ये सहकारी संयुक्त शेती संस्थेला करावी लागतात.

३. सहकारी कूळ शेती संस्था (Co-operative Tenant Farming Society) :

सहकारी कूळ शेतीसंस्था ही खंडाने जमीन कसणाऱ्या कुळ्यांची सहकारी संस्था आहे. स्वतःच्या मालकीची जमीन नसली तरीही जमीन कसण्याची इच्छा आहे, अशा भूमिहीन शेतमजुरांनी स्थापन केलेली संस्था आहे. ही संस्था सर्वप्रथम मोठ्या प्रमाणावरील जमीन दीर्घकालीन पट्ट्यावर प्राप्त करते. त्यानंतर या जमिनीचे लहान लहान तुकडे पाडून हे तुकडे प्रत्येक सदस्याला स्वतंत्रपणे कसण्यासाठी वितरित केले जातात. प्रत्येक सदस्य त्याच्या जमिनीसाठी संस्थेला एक ठराविक खंड देतो. म्हणजेच संस्थेचा प्रत्येक सदस्य हा त्या संस्थेचा कुळ असतो. हा सदस्य स्वतंत्रपणे आपली जमीन कसतो. शेतीतून उत्पादित मालावर त्याची स्वतंत्र मालकी असते.परंतु संस्थेने तयार केलेल्या पीक आराखड्यानुसारच त्याला आपल्या जमिनीवर लागवड करावी लागते. संस्थेमार्फत सभासदांना बी-बियाणे, खते व अन्य अवजारे उपलब्ध करून दिली जातात. जमिनीच्या वापरबद्दल सभासदांना सहकारी

संस्थेला खंड घावा लागतो. शेतीतून येणाऱ्या उत्पांनाचा शेतकरी मालक असल्याने त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणे या उत्पांनाची विल्हेवाट लावता येते. संस्थेला नफा झाल्यास, त्याचा काही हिस्सा राखीव निधीत बर्ग करून उर्वरित रक्कम सभासदांत खंडाच्या प्रमाणात लाभांशरूपाने वाटली जाते. भूमिहीन व बेरोजगार आपले वैयक्तिक कौशल्य दाखवून जास्त उत्पन्न मिळवू शकतात.

४. सहकारी सामुहिक शेती संस्था (Co-operative Collective Farming Society) :

सहकारी सामुहिक शेती संस्था ही एक संयुक्त लागवड करणारी संस्था आहे. यात संयुक्त सहकारी शेती संस्थ. प्रमाणेच या संस्थेत देखील शेतीशी संबंधित पेरणी, कापणी मळणी आणि मालाची विक्री ही कामे सामुदायिकपणे पार पाडली जातात. परंतु या संस्थेमध्ये सदस्य आपल्या जमिनीचे एकत्रीकरण करित नाही. तर यात जमीन खंडाने मिळविली जाते आणि त्यावर सामुहिकपणे लागवड केली जाते. या संस्था एकतर जमीन दीर्घकाळाच्या पट्ट्यावर मिळविताना किंवा सरकारकडून विनामूल्य वापरण्यासाठी या संस्थेला शेतजमीन दिली जाते. संस्थेला सदस्यांची जमीन देखील खंडाने घेता येऊ शकते. शेती एकत्रित करून शेतमालाच्या उत्पादनांची विक्री सामुहिकपणे केली जाते. वर्ष अखेरीस खर्च वजा जाता येणाऱ्या वाढाव्याचे वाटप सभासदांत त्यांनी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात करण्यात येते.

नियोजन काळातील सहकारी शेती व ग्रामविकास:

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गती देण्यासाठी सहकारी शेतीवर भर देण्यात आला. मध्यम व लहान शेतकऱ्यांना स्वेच्छेने एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले. राज्य सरकारांनी सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी योग्य असा आराखडा तयार करावा, अशी विनंती नियोजन मंडळामार्फत करण्यात आली. याचा परिणाम १९५६ च्या अखेरीस देशभरात एक हजारच्या आसपास सहकारी शेती संस्था कार्य करू लागल्या. परंतु केवळ पंजाब, मुंबई व उत्तर प्रदेश या राज्यातील संस्थांनी विशेष प्रगती केली. इतर राज्य सरकारांनी सहकारी शेतीच्या सूचनेकडे दुर्लक्षच केले. त्यामुळे पहिल्या योजनेत ५० लाख रूपायांची केलेली आर्थिक तरतूदही पूर्णपणे वापरली गेली नाही.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीला पुढील १० वर्षांच्या काळासाठी सहकारी शेतीचा पाया मजबूत करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. जेणेकरून जास्तीत जास्त शेती सहकारी तत्वावर केली जाईल. नियोजन मंडळाने दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेसाठी महत्वाच्या प्रश्नांवर भर देवून अल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या हिताच्या दृष्टीने कृती आराखडा सूचविला.

जून १९५९ मध्ये भारत सरकारने अस्तित्वात असलेल्या सहकारी शेती सोसायट्यांचा अभ्यास करण्यासाठी व त्यांचे कामकाज अधिक परिणामकारक व्हावे, या बाबत सूचना करण्यासाठी श्री. निजलिंगाप्पा यांच्या अध्यक्षतेखाली कार्यगटाची स्थापना केली. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत निजलिंगाप्पा कार्यगटाचा अहवाल हाच सहकारी शेती विकासाचा आधार मानला गेला. देशाच्या शेती विकासांमध्ये सहकारी शेतीचे महत्व अनन्यसाधारण असून त्याचबरोबर सहकार आणि पतपुरवठा, ग्रामीण उद्योग-व्यवसाय वृद्धी व जमीनसुधारणा या गोष्टींची सांगड घालण्याचे निर्देश तिसऱ्या योजनेमध्ये दिले गेले. स्थानिक नेतृत्वाच्या मार्गदर्शनाखाली ग्रामीण विकासासाठी गावपातळीपर्यंत जनतेची चळवळ म्हणून सहकारी शेतीवर भर घावा, असा आग्रह धरण्यात आला. जव. व्षास ११ कोटी रूपये इतकी तरतूद सहकारी शेतीसाठी या योजनेत करण्यात आली. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस सहकारी शेती सोसायट्यांची एकूण संख्या ७२९४ एवढी झाली. १९६६ ते १९६९ या काळात वार्षिक योजना राबविल्या गेल्या. १०६६-६७ व १९६७-६८ या वर्षा अखेरीस सहकारी शेती सोसायट्यांची संख्या अनुक्रमे ७८६६ व ८०४८ इतकी होती.

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात (१९६९-७४) अस्तित्वात असलेल्या अकार्यक्षम असलेल्या सहकारी शेती सोसायट्यांना नवसंजिवनी देण्याच्या दृष्टीने अग्रक्रम देण्यात आला. १९७०-७१ मध्ये देशातील सर्व राज्यांच्या सहकारमंत्र्यांच्या परिषदेने सहकारी शेतीला चालना देण्याच्या दृष्टीने जास्त आर्थिक निधी उपलब्ध करून देण्याची मागणी करतानाच शेतजमिनीची पुनर्रचना केल्यानंतरची शिल्लक जमीन सहकारी शेतीकडे वळवावी असे मत नोंदविले. परंतु अनेक राज्य सरकारांच्या निष्क्रियतेमुळे २०१.७६ लाख रूपये तरतूदीपैकी पहिल्या तीन वर्षांत केवळ ७० लाख रूपये एवढाच निधी खर्ची पडला. चौथ्या योजनेच्या अखेरीस ६.३ लाख हेक्टर जमिनीवर आणि २.७० लाख सभासद संख्या असलेल्या ९७२५ सहकारी शेती-संस्था कार्यरत होत्या. सहकारी शेती सोसायट्यांच्या संख्येत भरिव वाढ होऊनही त्यातील बहुसंख्य सोसायट्या निद्रित अवस्थेत असल्याचे चित्र होते.

या नंतरच्या काही कालावधीनंतर सहकारी शेती सोसायट्यांच्या संख्येत वाढ झालेली असली तरी बहुसंख्य सोसायट्या आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होऊ शकल्या नाहीत. ३० जून १९८२ रोजी एकूण अस्तित्वात असलेल्या ८८६१ सहकारी शेती सोसायट्यांपैकी केवळ १३२७ सोसायट्या नफ्यात होत्या.

सध्याची परिस्थिती पाहता भारतात शेतीसाठी होणाऱ्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ४६ टक्के पुरवठा सहकारी संस्थांमार्फत केला जातो. त्याचप्रमाणे ३४ टक्के खतपुरवठादेखील सहकारी संस्थांमार्फत होतो. ४५ टक्के कापसाची आणि ३० टक्के गव्हाची खरेदी सहकारी संस्था करत आहेत. ४१ टक्के कापड सहकारी हातमाग संस्थांमार्फत विणले जाते. देशातील ६२ टक्के साखरेचे आणि ४८ टक्के दुधाचे उत्पादन सहकारी संस्थांमार्फत होते. कुक्कुटपालन, मेंढ्यापालन, मधुमक्षिकापालन, दुग्धोत्पादन, शेती, साखर उद्योग, उर्जानिर्मिती, सुपरमार्केट, गालिचा उद्योग, पतसंस्था, बँका अशा अनेक चळवळी सहकार क्षेत्राने पादाक्रांत केल्याचे आजचे चित्र आहे. महाराष्ट्रात सहकार चळवळ रूजविण्याचे श्रेय वैकुण्ठभाई मेहता, डॉ. धनंजयराव गाडगीळ, प्रा. द. गो. कर्वे, यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, राजारामबापू पाटील, विठ्ठलराव विखे पाटील, तात्यासाहेब कोरे, भाऊसाहेब भोकरे इ. मंडळींना द्यावे लागेल. सुरुवातीला महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ केवळ कृषी पतपुरवठ्यापुरती मर्यादित होती. नंतर मात्र तिचा विस्तार शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामोद्योग, ग्राहक भांडारे, बँका, वैद्यक सेवा, उर्जा क्षेत्र आणि इतर सामाजिक क्षेत्रांपर्यंत करण्यात आलेला दिसून येतो.

वरील संपूर्ण अभ्यासाअंती संशोधिका खालील निष्कर्षांप्रत पोचली.

निष्कर्ष:

भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने जास्तीत जास्त जनता ही ग्रामीण भागात राहते. भारतातील जास्तीत जास्त शेतकरी निरक्षर व रूढीप्रिय असल्याने सहकारी शेतीचे फायदे त्यांच्या लक्षात आलेले नाहीत. शेतीचे यांत्रिकीकरण झाल्यास बेरोजगारी वाढेल, पशुधन व मानवी शक्तीची उपेक्षा होईल, व्यक्तिगत प्रेरणा व लाभ राहणार नाहीत, दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळेल, या समजुतीमुळे व सहकारी शेतीला पोषक वातावरण नसल्याने भारतात सहकारी शेतीचे प्रयोग फारसे यशस्वी झालेले नाहीत.

सहकारी शेतीचे अनेक फायदे असूनही जगातील बहुतेक देशांत विभक्त कुटुंब व्यवस्थेमुळे वैयक्तिक शेतीचा प्रकार मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. सहकारी शेतीत इच्छेनुसार जमिनीचा वापर करण्याचे स्वातंत्र्य संपते, कोणती व किती प्रमाणात पिके घ्यावीत, मशागत व पिकांची लागवड कशी करावी, विक्री केव्हा व कोणाला बाजारपेठेत करावी, यांबाबतचे निर्णयस्वातंत्र्य शेतकऱ्यांना राहत नाही. बरेचदा व्यक्तिगत प्रेरणा लाभत नसल्याने शेतीची उत्पादकता कमी होते. परिणामतः सहकारी शेतीचा प्रयोग लाभदायक होईलच, अशी खात्री त्यांना नसते. भारतात तसेच महाराष्ट्राचा विचार करता पूर्वकडील भागात सहकारी शेतीविषयीची अनास्था शेतकऱ्यांमध्ये आढळून येते. त्या तुलनेत स्वातंत्र्यपूर्व काळातही महाराष्ट्राच्या पश्चिमेकडील भागात सहकारविषयीची जागृतता विशेष आढळून आलेली अभ्यासाअंती दिसून येते. तेव्हा देशातील शेतकऱ्यांनी खरोखरच सहकारी शेतीचे महत्त्व लक्षात घेतल्यास देशात जास्तीत जास्त संख्या असलेल्या भूमिहीन शेतमजूर व सीमांत शेतकऱ्यांना सहकारी शेती संस्थेचे फायदे मिळून त्यांचा जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यास मदत होईल. देशातील युवकांना या चळवळीकडे वळविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होईल, असे उपक्रम सहकार क्षेत्रात राबविण्यात आल्यास देशाची ज्या युवकावर धुरा आहे. तो युवक नक्कीच सहकाराकडे वळून नोकरी मिळविण्यापेक्षा सहकार शेतीचाच अंगिकार करेल.

संदर्भग्रंथ:

१. कडू, चारूदत्त, 'सहकार चळवळीची व्याप्ती', २ जुलै, २०११, दैनिक तरूण भारत
२. संकलन: खासबागे, संजय (वरूड, जिल्हा-अमरावती), 'कोरड्या घोषणांनीच सुकला 'विदर्भाचा कॉलिफोर्निया', दि. २३ मार्च, २०२१, दैनिक लोकमत.
३. खादेवाले, डॉ. श्रीनिवास, 'शेतीविकास, ग्रामीण विकास : साठ टक्के जनतेचा विकास'
४. कानेटकर, डॉ. मेधा, रूईकर डॉ. वैशाली, 'सहकार आणि ग्रामीण विकास', प्रथमावृत्ती २५ एप्रिल, २०१५, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
५. शास्त्री, डॉ. सुधाकर दा., देहलीवाल, डॉ. प्रकाश, 'भारतीय अर्थशास्त्र', प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर, २०१८, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपूर.
६. www.statista.com>Economy & Politics > International
७. statista.com/statistics/271329/distribution-of-gross-domestic-product-gdp-across-economic-sectors-in-India/